

βώνει μόνον ἓνα παρελθὸν γεγονὸς χωρὶς νὰ τὸ ἐξηγῆ, χωρὶς ν' ἀνακαλύπτῃ καὶ ν' ἀποδίδῃ τὸν λόγον τῆς γενέσεώς του· ἀλλὰ ὁ τρόπος αὐτὸς ἐκθέσεως εἶναι καὶ ἀνευσημασίας, διότι, ὅπως κατέδειξα, ἡ μέχρι τοῦδε φιλοσοφία εἶναι ὡς ἐπιστήμη τελείως ἀνευ ἀξίας, ἡ δὲ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας λαμβάνει ἀξίαν μόνον ὡς ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ (τῆς ὕλικῆς καὶ πνευματικῆς ἐξελίξεως γενικῶς).

Ἐκ τῶν καθορισμῶν μου λοιπὸν ἀκριβῶς περὶ τῆς ἀξίας τῆς μέχρι τοῦδε φιλοσοφίας, τῆς ἀξίας τῆς ἱστορίας τῆς μέχρι τοῦδε φιλοσοφίας καὶ περὶ τῶν βάσεων τῆς μέχρι τοῦδε φιλοσοφικῆς ἐνεργείας προκύπτει ὡς συμπέρασμα: ὅτι ἡ ἀξιόλογος ἐπεξεργασία τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας εἶναι ἡ ἑξῆς: προϋποθέσεις εἶναι, ἐννοεῖται, ἡ ἑξακρίβωσις τῶν διαφόρων στοιχείων, τότε δὲ πρέπει τὰ διάφορα φιλοσοφικὰ συστήματα νὰ κατανοηθοῦν (νὰ ἐκτεθοῦν) ἐπὶ τῇ βάσει τῆς προσωπικότητος τοῦ φιλοσόφου, τῆς ἰδιότητος (τῆς ἰδιοφυΐας) τοῦ ἔθνους (τῆς φυλῆς), εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήκει (ἀπὸ τὸ ὁποῖον κατάγεται) καὶ τῆς χρονικῆς (ἐποχιακῆς) κοινωνικῆς καταστάσεως ἐντὸς τῆς ὁποίας ἔζη, νὰ λαμβάνεται δὲ ὑπ' ὄψιν καὶ τὸ ὑπάρχον καὶ ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου χρησιμοποιούμενον ποσὸν τῶν θετικῶν γνώσεων⁽¹⁾.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Ἡ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΩΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Α. Καθορισμὸς τοῦ προβλήματος τῆς φιλοσοφίας.

Ἐλέχθη, ὅτι ἤδη ἡ πολλαπλότης καὶ διαφορὰ τῶν ὀρισμῶν, οἱ ὁποῖοι ἐδόθησαν εἰς τὴν φιλοσοφίαν, δεικνύει, ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ καταλήξῃ κανεὶς εἰς μίαν γενικῶς παραδεκτὴν ἔννοιαν

1. Πρὸβλ. τὸ βιβλίον μου Οἰκονομία καὶ φιλοσοφία (καὶ γερμανιστί).

αὐτῆς. Ἡ γνώμη αὐτὴ δὲν εἶναι ὀρθή. Ἐναντίας ἔχω τὴν γνώμην ὅτι ὑπάρχει μ' ὅλα ταῦτα ἓνα ὠρισμένον πρόβλημα, μὲ τὸ ὁποῖον ἠσχολήθη ἡ ἑκάστοτε φιλοσοφία, ἀδιάφορον πῶς τὸ ὠρισεν. Θὰ προσπαθῆσω νὰ καθορίσω τὸ πρόβλημα αὐτὸ τῆς φιλοσοφίας ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἰδίας αὐτῆς ἱστορίας.

Ἀφίνω κατὰ μέρος τὴν γνώμην τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων (ἡ ὁποία ἀπαντᾷ ἀκόμη εἰς τὸν Bacon of Verulam), ὅτι πᾶσα γνῶσις (ἡ ὅλη γνῶσις τοῦ ἀνθρώπου) εἶναι φιλοσοφία. Τὸ σύνολον τῶν γνώσεων κατενεμήθη πράγματι μεταξὺ ἰδιαιτέρων ἐπιστημῶν καὶ εἶναι ἀδιάφορον, εἰς τὴν λέγεται φιλοσοφία· ἡ φιλοσοφία ἐκράτησε δι' ἑαυτὴν ἓνα ἰδιαίτερον, ἓνα ὠρισμένον πρόβλημα. Ὑπάρχει βέβαια καὶ ἡ γνώμη, ἡ ὁποία καὶ σήμερον ἀκόμη δεσπόζει, ὅτι δηλαδὴ πᾶσα θεωρητικὴ ἐξήγησις καὶ θεμελίωσις εἶναι φιλοσοφία· κατὰ ταῦτα πᾶσα «θεωρία» εἶναι φιλοσοφία· ἀλλὰ τοιαῦτα ἐκ παραδόσεως ὑφιστάμενα ἀπόψεις δὲν ἀνταποκρίνονται πλέον εἰς τὸν σημερινὸν καταμερισμὸν τοῦ πεδίου τῆς ἐργασίας τῶν ἐπιστημῶν καὶ τὰς ἀφίνω ἐπίσης κατὰ μέρος· ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ὀνομάζει τὴν ἐξήγησιν π.χ. τῆς ἐξελίξεως τῶν εἰδῶν τῶν ζώων, ἢ τὸ θεωρητικὸν μέρος τῆς φυσικῆς, «φιλοσοφίαν» δὲν μεταβάλλει τὸ γεγονός, ὅτι ὑπάρχει μία κατ' ἐξοχὴν λεγομένη φιλοσοφία, ἡ ὁποία καταγίνεται μὲ ἓνα ἰδιαίτερον, ἰδιάζον, ἴδιον πρόβλημα.

Ἀξιοσημείωτον εἶναι λοιπόν, ὅτι νεωστὶ τὸ ζήτημα περὶ τοῦ προβλήματος, τοῦ θέματος τῆς φιλοσοφίας κατέληξεν εἰς τὴν ἐκδοχὴν ἐνὸς ἰδιαιτέρου ἀντικειμένου, εἰς τὴν ἐκδοχὴν μιᾶς μεταφυσικῆς ἀδιάφορον πῶς ἐπεξεργαζομένης (ἐκπονουμένης). Εἰς τὴν ἀποψιν αὐτὴν κατέληξεν ἤδη ὁ Kant, διότι παρεδέχθη τὴν ὑπαρξιν ἐνὸς «νοουμένου» (ἐκεῖθεν τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ὑπάρχοντος), τὸ ὁποῖον ἔπειτα καθώρισε καὶ ἀκριβέστερα μὲ τὰς κατασκευὰς τῆς «κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ λόγου» (ἀθανασία, θεός). Εἰς τὴν ἀποψιν ἐκείνην κατέληξαν ἔπειτα ὄχι μόνον ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἠθέλαν νὰ ἐρευνήσουν εἰδικώτερα τ' ἀντικείμενα καθ' ἑαυτά, τὰ ὁποῖα ἄλλοτε ἐλέγοντο μέρη τῆς φιλοσοφίας (π.χ. πρὸ πάντων ὁ Spence καὶ ὁ Wundt), ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἐταύτιζον τὴν φιλοσοφίαν μὲ τὴν κοινωνιολογίαν ἢ μὲ τὴν

ψυχολογίαν, ἢ μὲ τὴν θεωρίαν τῆς γνώσεως (π.χ. ὁ Dilthey, ὁ Durkheim κ. ἄ.). Ὑπάρχουν βέβαια καὶ σήμερον ἀκόμη φιλόσοφοι, οἱ ὁποῖοι θεωροῦν ὡς θέμα τῆς φιλοσοφίας κάτι ἄλλο, π.χ. τὴν «ἐρευνᾶν τοῦ ἀντικειμένου» (Gegenstandslehre τοῦ Maine de Biran κ. ἄ.) ἢ (εἰς τὴν Γαλλίαν) τὸν προσδιορισμὸν πρακτικῶν κανόνων διὰ τὸν ἠθικὸν βίον, τὴν διαπαιδαγώγησιν καὶ τὴν πολιτικὴν (π.χ. οἱ λεγόμενοι «ἰδεολόγοι» κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 19ου αἰῶνος) ἢ εἰδικώτερα μίαν μεταφυσικὴν περὶ ψυχῆς καὶ θεοῦ (διότι, ὅπως ἔλεγεν ὁ Maine de Biran 1766—1824, τὸ ὄν, τὸ ὁποῖον ἔχει γνῶσιν τῆς ἐνεργητικότητός του, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὅπως τὰ ἔξωτερικὰ ἀντικείμενα) τὴν αὐτὴν δὲ γνώμην εἶχον ἔπειτα καὶ ὁ Lamennais καὶ ὁ Cousin⁽¹⁾. Εἰς ἓνα εἶδος δὲ μεταφυσικῆς κατέληξαν καὶ οἱ Νεοκαντιανοὶ (πρὸ πάντων εἰς τὴν Γερμανίαν ὁ Cohen, εἰς τὴν Γαλλίαν ὁ Reouvinier, εἰς τὴν Ἀγγλίαν ὁ H. Green), εἰς εἶδος δὲ μεταφυσικῆς κατέληξε καὶ ἡ ἐκδοχὴ ὅτι ἡ φιλοσοφία ἔχει ὡς θέμα τὴν ἐρευνᾶν τῶν ἀντικειμένων καὶ πρὸ πάντων τῶν γεγονότων, τῶν φαινομένων τοῦ πνεύματος ὡς μιᾶς καταστάσεως ὑποκειμενικῆς, τοῦ «ἐγὼ» (ἢ λεγομένη «φαινομενολογία» τοῦ Husserl) καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ἀκόμη καὶ οἱ Ἀγγλοὶ, αὐτοὶ οἱ θετικοῦ χαρακτῆρος ἄνθρωποι, καὶ μεθ' ὅλην τὴν στάσιν τοῦ J. St. Mill κατὰ τῆς φιλοσοφίας ὡς μεταφυσικῆς, κατέληξαν εἰς τὴν γνώμην ὅτι μεταφυσικαὶ γνώσεις εἶναι κατὰ τινὰ τρόπον δυναταὶ (ὁ H. Spencer).

Φιλοσοφία εἶναι λοιπὸν ἡ μεταφυσικὴ, ἀδιάφορον πῶς ἐκπονουμένη (ἐπεξεργαζομένη) ἢ ὅπως ἐγὼ λέγω γενικώτερα: γενικὴ ἀποψις τοῦ κόσμου (ἐννοεῖται συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ βίου). Θὰ δείξω δὲ κατωτέρω, ὅτι ὅσοι ἀρνοῦνται τὸ θέμα αὐτὸ τῆς φιλοσοφίας, ἀρνοῦνται κυρίως μόνον ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ

1. Πρὸβλ. Maine De Biran, Nouvelles considérations sur les rapports du physique et du moral. Lamennais (1782—1854), Essai sur l'indifférence en matière de religion καὶ Esquisse d'une philosophie. Cousin (1792—1867), Cours de l'histoire de la philosophie moderne ἢ καὶ μόνον Premiers essais de philosophie.

λυθῆ τοιοῦτο θέμα. Ὅτι ἡ γενικὴ ἀποψις τοῦ κόσμου ὑπῆρξε μέχρι τοῦδε μία μεταφυσικὴ κατασκευὴ, ὅτι δηλαδὴ οἱ φιλόσοφοι προσδιώρισαν τὸ ἀληθῶς ὑπάρχον, τὸ ὄντως ὄν καὶ τὴν δρασίαν αὐτοῦ χωρὶς νὰ ἔχουν ὡς βάσιν ἀντικειμενικὴν ἔρευναν, ἀφορᾷ μόνον τὸ ζήτημα τῆς μεθόδου πῶς πρέπει νὰ γίνῃ ἐπεξεργασία τοῦ θέματος. Τὸ θέμα μένει τὸ αὐτὸ καὶ τὸ ὄνομα τὸ ὁποῖον δίδεται εἰς τὴν φιλοσοφίαν ὡς «μεταφυσικὴ» εἶναι ἀδιάφορον, διότι παρήχθη ὅλως τυχαίως⁽¹⁾ καὶ δὲν καθορίζει ἐκ τῶν προτέρων τίποτε. Ἡ μέχρι τοῦδε μεταφυσικὴ εἶναι μόνον μία ἰδιαιτέρα, ἰδιάζουσα γενικὴ ἀποψις τοῦ κόσμου, τὸ ζήτημα πῶς πρέπει νὰ γίνῃ, νὰ γίνεται ἡ ἐπεξεργασία αὐτῆς, θὰ τὸ ἐξετάσω κατωτέρω ἰδιαιτέρως.

Πρῶτα - πρῶτα θέλω νὰ διασαφηνίσω ἐδῶ τὴν σχέσιν τῆς φιλοσοφίας πρὸς τὰ ἐπίλοιπα προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἀποδίδονται εἰς αὐτήν.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ζήτημα αὐτὸ θὰ ἠρκούμην νὰ εἶπω μόνον ὅτι ἡ ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 19ου αἰῶνος τελεσθεῖσα ἀντικειμενικοποίησις καὶ εἰδίκευσις τῶν ἐπιστημῶν ἀνεγνώρισε τὴν ἀνάγκην αὐτοτελοῦς ἐρεύνης ὅλων τῶν προβλημάτων. Θέλω ὅμως δι' ὀλίγων νὰ δείξω ὅτι τὸ ζήτημα αὐτὸ καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχῃ ἄλλως. Τὰ προβλήματα τὰ ὁποῖα ἐθεωροῦντο ὡς φιλοσοφικὰ καὶ τῶν ὁποίων ἡ ἐπεξεργασία ἐγίνετο τρόπον τινὰ ὡς ἡ φιλοσοφία, τῶν ὁποίων ἡ λύσις ἐδίδετο πολλάκις μάλιστα κατὰ τρόπον συμπερασματικόν, ὅπως κατέδειξα εἰς τὸ πρῶτον μέρος τοῦ βιβλίου μου, ἀπὸ τὴν μεταφυσικὴν, εἶναι ἡ γνωσεολογία, τὸ καλαισθητικὸν πρόβλημα (περὶ ὠραίου καὶ τέχνης), τὸ πρόβλημα περὶ δικαίου, ἡ κοινωνία, ἡ πολιτεία καὶ ἡ θρησκεία. Ὁ προσεκτικῶς ὅμως παρατηρῶν τὰ προβλήματα αὐτὰ εὕρισκει ὅτι ἡ τοποθέτησις αὐτῶν ἐντὸς τῆς φιλοσοφίας ἢ ἡ ὀνομασία αὐτῶν ὡς φιλοσοφικῶν προβλημάτων δὲν ἔχει λόγον. Ἐκαστὸν τῶν προβλημάτων τούτων ἔχει ἀντικείμενον, τὸ ὁποῖον ὑπάρχει εἰς τὴν πεῖραν, ὥστε καὶ ἀποτελεῖ, πρέπει ν' ἀποτελῆ αὐτοτελὲς ἀντικείμενον ἐρεύνης καὶ δὲν ἔχει ἐν πρώτοις

1. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 2 σημ. 1.

καμμίαν σχέσιν μὲ τὴν φιλοσοφίαν, τὴν κοσμοθεωρίαν.

α) Ἡ θεωρία τῆς γνώσεως: Αὕτη ἔχει ὡς ἀντικείμενον τὸν προσδιορισμὸν τῆς περιοχῆς καὶ τῆς ἀξίας τῆς γνώσεως, τὴν ἔννοιαν τῆς ἀληθείας, τοὺς βαθμοὺς τῆς βεβαιότητος κτλ., τὰ θέματα δὲ αὐτὰ ἔχουν ὡς ἀντικείμενον τὴν πείραν αὐτὴν καθ' ἑαυτὴν (ἢ λεγομένη λογικὴ τῶν τύπων ἐξάγει δι' ἀφαιρέσεων ἀπὸ τῆν διανοητικὴν πράξιν τοὺς τύπους τῆς διανοήσεως, τῆς σκέψεως, καὶ προσδιορίζει τὰ δυνατὰ εἶδη ἐρεύνης, τὰ εἶδη τῶν μεθόδων καὶ μάλιστα ταῦτα ἐν συνδυασμῶ μὲ τὴν γνωσιολογίαν)· εἰς τὴν κοσμοθεωρίαν θ' ἀπομείνη μόνον τὸ ζήτημα τῆς προελεύσεως καὶ τοῦ κύρους αὐτῶν.

β) Τὸ πρόβλημα περὶ ὠραίου καὶ καλλιτεχνίας: Αἱ ἐκφράσεις «φιλοσοφία τοῦ ὠραίου» καὶ «φιλοσοφία τῆς καλλιτεχνίας» προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν τὰ προβλήματα αὐτὰ (ἢ κατανόησις τοῦ ὠραίου καὶ τῆς καλλιτεχνίας) ἐλύοντο ἐπὶ τῇ βάσει τῆς μεταφυσικῆς (τῆς φιλοσοφίας)· ἢ τοιαύτη λύσις αὐτῶν ὅμως εἶναι ἐσφαλμένη· ἢ καλλιτεχνία, τί εἶναι καὶ εἰς τί συνίσταται, πρέπει ἐν πρώτοις νὰ κατανοηθῇ ἀντικειμενικῶς· ἢ καλαισθητικὴ ἀξιολογία πάλιν ἀφορᾷ ἀκριβῶς ἀξίας ἀποδιδόμενας εἰς ἀντικείμενα καὶ πρέπει νὰ ἐξακριβωθῇ ἐν πρώτοις ἡ ἔννοια αὐτῶν καὶ ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖον ἀποδίδονται εἰς τ' ἀντικείμενα.

γ) Τὸ δίκαιον καὶ ἡ κοινὴν ἢ πολιτεία (ἢ πολιτεία). Δὲν πρέπει νὰ γίνεται σύγχυσις ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος τῆς κατανοήσεως τοῦ δικαίου ὅπως ὑφίσταται καὶ τῆς κατανοήσεως τῆς πραγματικῆς, τῆς ὑφισταμένης πολιτείας καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τῆς ἀπόψεως περὶ τοῦ δικαίου καὶ πολιτείας ὅπως αὐτὰ ὄφειλον νὰ εἶναι κατὰ τινὰ πόθον, κατὰ τινὰ ἀντίληψιν. Τὸ δίκαιον καὶ ἡ πολιτεία, ὅπως θὰ τὰ ἐπεθύμει κανεὶς νὰ ἦσαν, εἶναι ἀντικείμενα ἰδεολογίας τὴν ὁποίαν, ἐννοεῖται, θὰ ἐπεξεργασθῇ ἡ φιλοσοφία· ἀλλὰ τὸ δίκαιον καὶ ἡ πολιτεία ὅπως πράγματι ὑφίστανται εἶναι γεγονότα, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἐρευνηθοῦν ἀντικειμενικῶς.

δ) Ἡ θρησκεία. Θρησκεία ἀντικειμενικῶς δὲν ὑπάρχει, ὑπάρχουν αἱ θρησκείαι, αὐταὶ δὲ εἶναι ἐν πρώ-

τοῖς γεγονότα τὰ ὅποια πρέπει νὰ ἐρευνηθοῦν καθ' ἑαυτά· ἄλλο ζήτημα, ἐὰν ἡ κοσμοθεωρία θὰ εὔρη ἔπειτα οἷονδήποτε λόγον ὑπάρξεως αὐτῶν.

Εἶναι λοιπὸν δυνατόν (ἐκφράζομαι κατ' ἀρχὰς γενικῶς), ὅτι τ' ἀντικείμενα ταῦτα πρέπει νὰ τύχουν καὶ θεμελιώσεως· ἀλλ' ὁ θέλων ἔνεκα τούτου νὰ ὀνομάσῃ αὐτὰ μέρη τῆς φιλοσοφίας, δὲν θὰ εἶχε πλέον λόγον, διὰ τὸν ὅποιον νὰ μὴ θεωρήσῃ ὅλας τὰς ἐπιστήμας, π.χ. καὶ τὴν θεμελίωσιν τοῦ γεγονότος τῆς ἐξελίξεως τῶν εἰδῶν τοῦ βίου, ὡς μέρη τῆς φιλοσοφίας· τὸ τοιοῦτον δὲ δὲν θὰ εἶχε, ἐννοεῖται, κανὲν νόημα. Πρέπει, ἐννοεῖται, προβλήματα τίνα, π.χ. τὸ πρόβλημα τῆς αἰτιότητος, τὸ πρόβλημα θεοῦ καὶ τόσα ἄλλα, νὰ τύχουν μιᾶς τελευταίας θεμελιώσεως (ἐξηγήσεως), τοῦτο δὲ θὰ εἶναι δυνατόν πάντως μόνον μεταφυσικῶς κοσμοθεωρητικῶς· ἀλλὰ αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ παντὸς ἄλλου ἀντικειμενικῶς ἐπιστημονικοῦ προβλήματος (ἄς ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ὡς παράδειγμα ἢ «ἐνέργεια» ἐν τῇ φυσικῇ), ἐγὼ δὲ θὰ δείξω ὅτι ὅλαι αἱ κατ' ἰδίαν ἐπιστῆμαι ἐκβάλλουν (συρρέουν) ἀκριβῶς εἰς τὴν φιλοσοφίαν, εἰς τὸ πρόβλημά της, εἰς τὴν μεταφυσικὴν, εἰς τὴν κοσμοθεωρίαν, τὴν γενικὴν ἀποψιν περὶ κόσμου.

Τίς θὰ ἐρευνᾷ τὰ κατ' ἰδίαν προβλήματα, ἐὰν δηλαδὴ ἀπατεῖται πρὸς τοῦτο ἕνας εἰδικὸς γνωσεολόγος, ἕνας εἰδικὸς θρησκευολόγος, ἕνας φυσικὸς κτλ. ἢ ἐὰν ὁ λεγόμενος φιλόσοφος ἐπιθυμῆ ν' ἀσχοληθῆ μὲ τὸ ἕνα ἢ τὸ ἄλλο τῶν προβλημάτων τούτων, αὐτὸ δὲν ἐπηρεάζει οὐδόλως τὴν περιοχὴν τοῦ προβλήματος τῆς φιλοσοφίας οὔτε δὲ καὶ τὸν ἀκριβῆ, θετικὸν ἐπιστημονικὸν χαρακτῆρα τῶν ἐν λόγῳ ἐπιστημῶν. Ἡ φιλοσοφία ἔχει ἕνα ἀποκλειστικῶς ἰδικόν της πρόβλημα : τὴν ἐπεξεργασίαν μιᾶς γενικῆς ἀπόψεως περὶ τοῦ κόσμου καὶ μάλιστα ἐν πρώτοις ἀδιάφορον πως. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἦτο, ὅπως κατέδειξα ἀνωτέρω, τὸ κύριον πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας ἤδη ἐξ ἀρχῆς, εἶναι δὲ καὶ ἰδιαίτερον θέμα, διότι αἱ κατ' ἰδίαν ἐπιστῆμαι (ὅπως αὐταὶ ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐξελιχθῆσαν καὶ εἰδικεύθησαν, ἔγιναν αὐτοτελεῖς) διήρσαν τὸν κόσμον εἰς διάφορα ἀντικείμενα ἐρεῦνης ἢ καὶ εἰς διαφόρους τρόπους ἐρεῦνης. Ἡ φιλοσοφία θέτει ὡς πρόβλημα

τὴν ὀλότητα τοῦ κόσμου· δὲν θέλει νὰ γνωρίσῃ, ποῖοι νόμοι π.χ. δεσπόζουν εἰς τὴν φύσιν, ἢ πόσαι θρησκευταὶ ὑπάρχουν ἐπὶ τῆς γῆς καὶ ποῦ συνίσταται ἡ διαφορὰ ἢ ἴσως καὶ ἡ ὁμοιότης αὐτῶν, τίς εἶναι ἡ οὐσία (τὸ οὐσιαστικὸν μέρος) των καὶ πῶς παρήχθη ἡ ἰδέα «θεοῦ» κτλ. Αὐτὰ ἀνήκουν εἰς τὰς εἰδικὰς ἐρεῦνας, διότι ἀκριβῶς ἀφοροῦν ἀντικειμενικὰ γεγονότα, ἡ φιλοσοφία θέλει νὰ γνωρίσῃ τὸ ὅλικόν (τὴν ὀλότητα) τοῦ κόσμου, τὸ ἀληθῶς, τὸ ὄντως ὄν εἰς τὴν λεγομένην φύσιν, τὸν λόγον πάσης (τῆς ὅλης) φύσεως, τῆς φύσεως εἰς τὸ κοινὸν νόημα καὶ τῆς φύσεως ὅπως θέλει νὰ παραγάγῃ αὐτὴν (κατὰ τὰς κατ' ἰδίαν ἐρεῦνας) ὁ ἀνθρώπινος πνευματικὸς βίος.

Καταλήγω εἰς τὸν ἐπόμενον καθορισμὸν τοῦ προβλήματος, τοῦ θέματος τῆς φιλοσοφίας: ἡ φιλοσοφία τείνει πρὸς κατανόησιν καὶ ἀνακάλυψιν τοῦ ὄντως (πραγματικοῦ) ὄντος καὶ τοῦ ὀφείλοντος νὰ εἶναι, τοῦ ἰδεώδους. Ἡ φιλοσοφία ἔχει ὡς πρόβλημα τὴν ἀρχὴν καὶ τὸν τελευταῖον λόγον (causa efficiens καὶ causa finalis) πάσης (τῆς ὅλης) φύσεως, ἥτοι τῆς δεδομένης φύσεως καὶ τῆς φύσεως, ἡ ὁποία ὑφίσταται ὡς πόσις, ὡς τάσις, ὡς σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος.

B. Ἡ ἀναγκαιότης τῆς φιλοσοφίας

Γεννᾶται, ἐννοεῖται, τὸ ζήτημα, ἐὰν ἡ φιλοσοφία, διὰ νὰ μὴ συνταυτισθῇ μὲ τὴν παλαιὰν μεταφυσικὴν, ἡ ὁποία ἦτο διανοητικὴ κατασκευή, εἶναι δυνατόν νὰ μὴ εἶναι τοιαύτη μεταφυσικὴ, εἰς τὸ ἐρώτημα αὐτὸ ἐπιτρέπεται ἔδῳ νὰ δώσω ἀπλῶς καὶ γενικῶς καταφατικὴν ἀπάντησιν, κατὰ τὰ ἐπίλοιπα δὲ νὰ τὸ ἀφήσω οὕτως εἰπεῖν ἀνοιχτόν. Καθώρισα ἤδη ὅτι ἡ φιλοσοφία ἔχει ἐκ τῶν προτέρων ὡς θέμα τὴν γενικὴν ἀποψιν περὶ τοῦ κόσμου, μίαν κοσμοθεωρίαν καὶ ὄχι ὀρισμένως τοιαύτην ἢ τοιαύτην ἀποψιν περὶ τοῦ κόσμου, πῶς δὲ πρέπει νὰ λυθῇ τὸ θέμα τῆς φιλοσοφίας ὡς γενικῆς ἀπόψεως περὶ τοῦ κόσμου, οὕτως ὥστε ν' ἀπελευθερωθῇ ἀπὸ πᾶσαν αὐθαιρεσίαν καὶ νὰ γίνῃ

ἐπιστήμη, εἰς τὸ ζήτημα αὐτὸ θὰ ἐπανέλθω, ἐννοεῖται, ἀκόμη ἰδιαιτέρως.

Πρῶτα-πρῶτα πρόκειται περὶ τοῦ ζητήματος, ἐὰν μία γενική ἀποψις τοῦ κόσμου, λοιπὸν ἢ φιλοσοφία εἶναι ἐν γένει ἀναγκαία, ἐγὼ δὲ τονίζω, ὅτι εἶναι ἀναποφεύκτως ἀναγκαία πρῶτον μὲν ὡς ἐπιστήμη, ἥτοι ἔνεκα τῆς θέσεώς της μεταξὺ τῶν ἐπιστημῶν καὶ δεύτερον ὡς ἡ ἔκφρασις μιᾶς ἀνθρωπίνης τάσεως καὶ ὁρμῆς, ἥτοι ὡς ἱκανοποιήσις τῆς τάσεως αὐτῆς,

1. Τὸ σπουδαιότερον εἶναι πρῶτον ἢ ἀπόλυτος καὶ ἀναπόφευκτος ἀναγκαιότης τῆς φιλοσοφίας ἐν γένει διὰ τὸν ἄνθρωπον. Ἀκριβῶς διὰ τὸν λόγον αὐτὸν τὴν ὀνομάζω καὶ ἐκδήλωσιν μιᾶς φυσικῆς ὁρμῆς καὶ τάσεως τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι γεγονὸς ἐμπειρικόν, ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν ἐννοϊάν τινα, ἀποψίν τινα περὶ τοῦ κόσμου ὡς ὅλου, ὡς τοῦ συνόλου τῶν φαινομένων. Τὸ γεγονὸς τοῦτο ἔχει ψυχολογικὴν βᾶσιν: ἕκαστος ἄνθρωπος φαντάζεται (σκέπτεται) τὸν κόσμον κατὰ τινα τρόπον· ἕκαστος θέλει νὰ γνωρίσῃ πόθεν ἔρχεται ὁ κόσμος (πόθεν ἢ ἀρχή του), τίς ὁ σκοπὸς του, μὲ ἄλλας λέξεις, τίς εἶναι ἡ πρώτη καὶ τελευταία αἰτία (ὁ λόγος), ὁ σκοπὸς τοῦ κόσμου καὶ τῆς ὑπάρξεως γενικῶς καὶ εἰδικώτερον τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως. Ἡ ἐκδοχή, ὅτι ὁ κοινὸς ἄνθρωπος δὲν ἐνδιαφέρεται διὰ τοιαῦτα ζητήματα, εἶναι ἐσφαλμένη· ἡ φιλοσοφία τοῦ κοινοῦ ἀνθρώπου εὐρίσκεται ἐγκλεισμένη εἰς τὴν θρησκείαν του· εἰς τὴν θρησκείαν του εὐρίσκει ὁ κοινὸς ἄνθρωπος τὴν λύσιν τῶν ζητημάτων περὶ τῆς πρώτης καὶ τελευταίας αἰτίας (τοῦ σκοποῦ) τοῦ κόσμου. Βέβαια ἀφορᾷ ἡ τάσις τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία εὐρίσκει τὴν ἱκανοποίησίν της εἰς τὴν θρησκείαν, κυρίως καὶ βασικῶς τὴν τάσιν του πρὸς εὐτυχίαν· ἀλλὰ πρῶτον μὲν ὁ πυρὴν τῆς θρησκείας, ὁ θεός, οἱ θεοί, εἶναι ἀρχικῶς τὰ πνεύματα ὡς ἐξήγησις τῶν συμβαινόντων, λοιπὸν παρήχθη κυρίως ἀπὸ τὴν τάσιν πρὸς γνῶσιν, δεύτερον δὲ εἶναι καὶ ἀδιάφορον, διατὶ κατὰ τελευταῖον λόγον τείνει κανεὶς πρὸς γνῶσιν· ἂν θέλει κανεὶς ἄς λάβῃ ὑπ' ὄψιν ἐδῶ καὶ τὴν τελεολογίαν τῆς γνώσεως παρὰ τῷ Kant (θέλω, λέγει,

νὰ γνωρίσω, διὰ νὰ γνωρίζω πῶς ὀφείλω νὰ δοῶ, αὐτὸ δὲ θέλω νὰ γνωρίζω, διὰ νὰ γνωρίζω, τί πρέπει νὰ ἐλπίζω).

Ἐπάρχουν καὶ φιλόσοφοι, οἱ ὅποιοι πιστεύουν ὅτι εἶναι δυνατὸν ἢ θρησκεία νὰ ἀντικατασταθῇ διὰ τῆς φιλοσοφίας· ἄλλοι πάλιν ἐπίστευσαν ὅτι εἶναι δυνατὸν ν' ἀντικατασταθῇ ἢ θρησκεία διὰ τῆς καλλιτεχνίας ἢ ὅτι εἶναι δυνατὸν ποτὲ καὶ νὰ ἐκλείψῃ, τότε δὲ θ' ἀπεδεικνύετο ὅτι καὶ ἡ φιλοσοφία, ἡ γενικὴ ἀποψις περὶ τοῦ κόσμου δὲν εἶναι ἀναγκαία διὰ τὴν γενικὴν ἀνθρωπίνην συνείδησιν, ὅτι λοιπὸν αὐτὴ δὲν ἀποτελεῖ ἐκδήλωσιν μιᾶς τάσεως, μιᾶς ροπῆς, ἢ ὅποια ἱκανοποιεῖται τουλάχιστον (ἤτοι ἀκριβῶς διὰ τὸν κοινὸν ἀνθρώπον) διὰ τῆς ἐξηγήσεως τοῦ κόσμου, τὴν ὅποιαν δίδει ἢ θρησκεία. Ἀλλὰ ὅσον μὲν ἀφορᾷ τὴν ἐκδοχὴν, ὅτι εἶναι δυνατὸν ἢ θρησκεία ν' ἀντικατασταθῇ διὰ τῆς φιλοσοφίας, δὲν μεταβάλλεται τὸ πρόβλημα τῆς ἀναγκαιότητος τῆς φιλοσοφίας, τῆς γενικῆς ἀπόψεως περὶ κόσμου, φυσικώτατα διὰ τὴν γενικὴν ἀνθρωπίνην συνείδησιν. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ καθ' ἑαυτό, εἰάν δηλαδὴ ἢ θρησκεία, ἐπειδὴ περιέχει μίαν τελείως εἰδικήν, ἰδιάζουσαν ἀποψιν περὶ τοῦ κόσμου, εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκλείψῃ ποτὲ διὰ τῆς φιλοσοφίας, δὲν μ' ἐνδιαφέρει, ἐννοεῖται, ἐδῶ. Σημασίαν θὰ εἶχε διὰ τὸ ζήτημα τῆς ἀναπορεύκτου ἀναγκαιότητος τῆς φιλοσοφίας, εἰάν θὰ ἦτο δυνατὸν ἢ θρησκεία ν' ἀντικατασταθῇ διὰ τῆς καλλιτεχνίας· ὁ πιστεύων ὅμως εἰς τοῦτο δὲν κατενόησέ ποτε τὴν φύσιν τῆς θρησκείας. Δὲν εἶναι δυνατὸν, ἐννοεῖται, νὰ εἰσέλθω ἐδῶ εἰς τὸ ζήτημα αὐτό, ἀλλὰ καὶ δὲν εἶναι ἀνάγκη· κανεὶς ἀνθρώπος δὲν ἀντικατέστησε μέχρι τοῦδε τὴν θρησκείαν διὰ τῆς καλλιτεχνίας καὶ κανεὶς δὲν τὴν ἐγκατέλιπε, τὴν ἀπέρριψε, χωρὶς νὰ ἔχη σχηματίσει ἐν πρώτοις μίαν ἄλλην ἀποψιν περὶ τοῦ κόσμου. Ἐὰν καλλιτέχναι τινὲς ἢ φίλοι (θιασῶται) τῆς καλλιτεχνίας λέγουν ὅτι ἡ τέχνη (των) ἢ ἡ καλλιτεχνία εἶναι ἢ θρησκεία των, πρόκειται μόνον περὶ φράσεως, κατὰ τὴν ὅποιαν ἀγνοοῦν οἱ τὰ τοιαῦτα λέγοντες τὴν ἰδίαν αὐτῶν ἐσωτερικότητα.

Τὰ γεγονότα αὐτὰ ἀρκοῦν πάντως πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ἀπόψεώς μου ὅτι ἡ φιλοσοφία ἀποτελεῖ ἀπόλυτον ἀναγκαιότητα τοῦ ἀνθρώπου πνευματι-

κοῦ βίου: Ἡ ἔχει κανεὶς τοῦλάχιστον θρησκείαν, καὶ τοῦτο σημαίνει καὶ γενικὴν ἀποψιν τοῦ κόσμου, ἢ ἔχει φιλοσοφίαν, γενικὴν ἀποψιν τοῦ κόσμου. Ὑπάρχει δὲ καὶ ἡ περίπτωσις ὅτι ὁ φιλόσοφος συμβαδίζει μὲ τὸ μέρος τῆς θρησκείας, εἰς τὸ ὁποῖον ἐκτίθεται ἡ ἀποψὶς τῆς περὶ τοῦ κόσμου. Οὐδέποτε ὅμως ἐλλείπουν ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ θρησκεία τοῦτοχρόνως. Ἡ φιλοσοφία ἔχει λοιπὸν τὰς ἀκαταστρέπτους ρίζας τῆς εἰς τὸ πνεῦμα, εἰς τὴν γνωστικὴν τάσιν τοῦ ἀνθρώπου.

2. Ὑπάρχει ὅμως καὶ δεύτερος λόγος, ὁ ὁποῖος ἀποδεικνύει τὴν ἀναγκαιότητα τῆς φιλοσοφίας: εἶναι ὁ λόγος τῆς ἀναγκαιότητος αὐτῆς διὰ τὴν ἐπιστήμην, ἐντὸς τοῦ συστήματος τῶν ἐπιστημῶν. Καὶ σήμερον ἀκόμη, σήμερον μετὰ τὴν ἐξέλιξιν τῶν κατ' ἰδίαν καὶ εἰς ἄκρον εἰδικευμένων ἐπιστημῶν, εἶναι γεγονὸς γενικῶς ἀνεγνωρισμένον, ὅτι αἱ κατ' ἰδίαν ἐπιστῆμαι δὲν ἱκανοποιοῦνται αὐταὶ καθ' ἑαυτάς, ὅτι ἄγονται ἀπὸ τὸ ἓνα πρόβλημα εἰς ἄλλο πρόβλημα καὶ ὅτι προσπαθοῦν νὰ συνδυάσουν τὰ κατ' ἰδίαν πορίσματα τῶν. Τὸ σύστημα τῶν ἐπιστημῶν θὰ ἦτο λοιπὸν ἀτελὲς χωρὶς (τὴν) φιλοσοφίαν ὡς γενικὴν ἀποψιν τοῦ κόσμου, ἀδιάφορον ἢ ὡς μεταφυσικὴν ἢ ἄλλου τινὸς εἴδους. Ὁ συνδυασμὸς ἐκεῖνος τῶν πορισμάτων τῶν κατ' ἰδίαν ἐπιστημῶν εἶναι ἀκριβῶς, ὅπως θὰ δείξω ἀκόμη ἀκριβέστερα, τὸ θέμα τῆς φιλοσοφίας κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς γενικῆς ἀπόψεως περὶ τοῦ κόσμου.

Τὸ συμπέρασμα τῶν προσδιορισμῶν μου τούτων εἶναι σαφές: τόσον ὁ κοινὸς ἄνθρωπος ὅσον καὶ ὁ διανοούμενος, ὁ ἐρευνητής, ὁ ἐπιστήμων, τόσον ὁ θρησκευτικὸς ἄνθρωπος ὅσον καὶ ὁ σκεπτικὸς ἀπέναντι τῆς ἀληθείας τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων—ἕκαστος ἄνθρωπος ἀνεξαιρέτως γνωρίζει, προβάλλει καὶ προσπαθεῖ νὰ λύσῃ τὸ ἐρώτημα: ποῖαι ἄραγε νὰ εἶναι αἱ πρῶται αἰτίαι καὶ ὁ σκοπὸς τοῦ κόσμου (καὶ τοῦ βίου), δηλαδὴ τὸ ἐρώτημα περὶ τοῦ ἀληθοῦς (τοῦ ὄντως) ὄντος καὶ περὶ τοῦ δέοντος νὰ εἶναι (τοῦ «ὀφείλεις!»).

Εἶναι περίεργον ὅτι ὑπῆρξαν καὶ φιλόσοφοι, οἱ ὁποῖοι ἠρνήθησαν τὴν ἀναγκαιότητα νὰ καταγίνεται ὁ ἄνθρωπος μὲ τοιαῦτα προβλήματα, ἢ τοῦλάχιστον μὲ τὸ πρόβλημα τῆς τελευταίας ἀληθείας τοῦ κόσμου. Δὲν ἐννοῶ δὲ ἐδῶ τοὺς λεγομένους σκε-

πτικούς, διότι αὐτοὶ ἀρνοῦνται τὴν ἀλήθειαν τῶν γνώσεων γενικῶς, ἤτοι τὴν δυνατότητα νὰ ἔχη ὁ ἄνθρωπος ἀληθεῖς γνώσεις. Αὐτὸ εἶναι ἄλλο ζήτημα· τὸ σπουδαῖον εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος προσπαθεῖ ἀκριβῶς νὰ γνωρίσῃ τὸ ἓνα καὶ τὸ ἄλλο, ἀκριβῶς λοιπὸν καὶ τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος, τὴν τελευταίαν ὑπόστασιν τοῦ κόσμου (καὶ τοῦ ἀνθρώπου). Ἦτο λοιπὸν οὕτως εἰπεῖν «ἀπάνθρωπον» ὅτι ὁ Πρωτογόρας ὡς πρῶτος καὶ ὁ Σοπίτες εἰς τὴν νεωτέραν ἐποχὴν ἠρνήθησαν τὴν ἀναγκαιότητα τοιούτων «γνώσεων»· ὁ ζῆλος των, νὰ καθορίσουν τὴν συμπεριφορὰν τοῦ ἀνθρώπου κοινωνικῶς, τοὺς παρέσυρε, μῶλον ὅτι καὶ ἡ γνώμη των, ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ κοινωνικοῦ βίου καὶ τῆς κοινωνίας, βασίζεται οὕτως εἰπεῖν κρυφίως πῶς ἐπὶ μιᾶς κοσμοθεωρίας. Αὐτὸ εἶναι φανερώτατον εἰς τὸν Καντ, ὁ ὅποιος, ὅπως ἀνέφερα, περιώρισε τὴν γνώσιν, διὰ νὰ δώσῃ χῶρον εἰς τὴν πίστιν καὶ ὁ ὅποιος μῶλον ὅτι ἠρνεῖτο τὸ δυνατόν τῆς γνώσεως, ἐφ' ὅσον ἀφορᾷ πράγματα, τὰ ὅποια εἶναι ἐκεῖθεν τῆς πείρας, μῶλα ταῦτα ἠναγκάσθη νὰ παραδεχθῆ καὶ κάτι τὸ «νοούμενον» καὶ κατέληξε μάλιστα (ἔστω καὶ μόνον ὡς συμπέρασμα, ὡς Postulat) εἰς τὴν γνώμην, ὅτι ὑπάρχει ἀθανασία τῆς ψυχῆς καὶ θεὸς ἀμείβων τὴν ἠθικότητα τοῦ βίου.

Εἶναι λοιπὸν δύο διάφορα καὶ ἄσχετα ζητήματα, τὸ ζήτημα ὅτι ἡ φιλοσοφία, μία γενικὴ ἀποψις τοῦ κόσμου, εἶναι ἀναγκαία καὶ τὸ ζήτημα, ἐὰν τοιαύτη ἀποψις εἶναι δυνατὴ, ἔχει ἀξίαν ἀληθείας. Εἰς τὸ τελευταῖον αὐτὸ ζήτημα θὰ ἐπανέλθω ἰδιαιτέρως ἀμέσως κατωτέρω. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ζήτημα τῆς ἀναγκαιότητος τῆς φιλοσοφίας κατέδειξα, ὅτι ἔχει ἰὰς ἀκαταστρέπτους ρίζας τῆς εἰς τὴν ψυχικὴν σύστασιν τοῦ ἀνθρώπου. Κατὰ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλην παρήχθη ἡ φιλοσοφία ἀπὸ τὸν θαυμασμόν (ἀπὸ τὴν ἐκπληξιν), τὸν ὅποιον αἰσθάνεται ὁ ἄνθρωπος βλέπων τὸ πᾶν. Ἐγὼ δὲν ἀρνοῦμαι ὅτι καὶ ὁ θαυμασμός εἶναι δυνατόν νὰ συνετέλεσε διὰ ν' ἀρχίσῃ ὁ ἄνθρωπος νὰ ζητῆ νὰ γνωρίσῃ τί εἶναι ὁ κόσμος αὐτὸς κατὰ τελευταῖον λόγον· ἀλλ' ἡ φιλοσοφία ἔλαβε τὴν φυσικὴν ἀρχὴν τῆς ἀπὸ ἐσωτερικὴν ψυχικὴν ἀνάγκην τοῦ ἀνθρώπου (ἤδη τοῦ πρωτογόνου) νὰ ζητῆ τὴν αἰτίαν τῶν γεγονότων τοῦ βίου του καὶ τοῦ

κόσμου (τοῦ περιβάλλοντός του), ὀλίγον δὲ κατ' ὀλίγον τὸ πνεῦμα, ἢ γνωστικὴ τάσις τοῦ ἀνθρώπου ἀπηλευθερώθη ἀπὸ τοὺς πόθους ἐκείνους καὶ ἔγινε καθαρὰ γνωστικὴ τάσις (ἢ κατ' ἀρχὴν ἀπελευθέρωσις τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὴν θρησκείαν). Εἶναι ἢ τάσις τοῦ ἀνθρώπου, τῆς διανοητικότητός του, τοῦ πνεύματός του, νὰ ἐξηγήσῃ τὸν κόσμον ὡς ἐνότητα, εἶναι ἢ γνωστικὴ τάσις του νὰ κατανοήσῃ τὸ ὄντως, τὸ ἀληθὲς ὄν καὶ νὰ καθορίσῃ τὸ ὄφειλον νὰ εἶναι. Ἐπειδὴ δὲ ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τὴν τάσιν αὐτὴν πρὸς μίαν γενικὴν ἀποψιν τοῦ κόσμου (θρησκεία, φιλοσοφία), πρέπει λοιπὸν ἢ τάσις αὕτη νὰ θεωρηθῆ ἀκριβῶς ὡς ψυχικὴ ἰδιότης τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὄχι μόνον ὡς ἰδιότης τοῦ διανοουμένου, ὥστε καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀρνηθῆ κανεὶς τὴν αἰωνίαν ἀναγκαιότητα τῆς φιλοσοφίας ὡς μιᾶς ἐνιαίας γενικῆς ἀπόψεως περὶ τοῦ κόσμου, ὡς μιᾶς κοσμοθεωρίας.

Γ'. Τὸ δυνατόν φιλοσοφικῆς γνώσεως καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ φιλοσοφία

Θέτω λοιπὸν τώρα ὡς ζήτημα : ἐὰν καὶ πῶς εἶναι δυνατόν νὰ ἐκπονηθῆ μία ἐπιστημονικὴ φιλοσοφία. Ἄφρινω, ἐννοεῖται, πλεόν κατά μέρος τὸ ἐρώτημα, ἐὰν ἢ φιλοσοφία εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι μεταφυσικὴ, ὅπως τὴν ἐξεπόνησαν παλαιοὶ καὶ νεώτεροι φιλόσοφοι (π.χ. ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, ἢ Στοά, ὁ Descartes, ὁ Berkeley, ἢ γερμανικὴ λεγομένη ἰδεολογία, ὁ Wundt καὶ τόσοι ἄλλοι)· αἰτιαῦται μεταφυσικαὶ εἶναι, ὅπως κατέδειξα, ἓνα εἶδος μόνον, πῶς λύεται τὸ θέμα τῆς φιλοσοφίας. Πρόκειται ὁμως, ὅταν λέγεται φιλοσοφία, πάντοτε περὶ μιᾶς κοσμοθεωρίας, περὶ γενικῆς ἀπόψεως περὶ τοῦ κόσμου (ἐννοεῖται καὶ τοῦ βίου), περὶ τοῦ ἀληθοῦς (τοῦ ὄντως) ὄντος καὶ τοῦ ὄφειλοντος νὰ εἶναι. Τὸ ζήτημα εἶναι λοιπὸν, πῶς εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ ἐπιστημονικὴ ἐπεξεργασία τοῦ θέματος.

Πρῶτα-πρῶτα ἄς ἀναφέρω καὶ πάλιν συντόμως ὅτι ὑπάρχουν καὶ φιλόσοφοι, οἱ ὁποῖοι ἀρνοῦνται γενικῶς ὅτι εἶναι δυ

νατὸν νὰ ἐκπονηθῆ ὡς φιλοσοφία μία οἰαδήποτε κοσμοθεωρία, ἐννοεῖται μὲ ἐπιστημονικὸν κῦρος. Περὶ θεῶν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γνωρίζῃ ὁ ἄνθρωπος κάτι, τὰ τοιαῦτα προβλήματα εἶναι ἀπρόσιτα εἰς τὴν ἀνθρωπίνην γνῶσιν! Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον εἶχεν ἐκφρασθῆ ἤδη ὁ Πρωταγόρας, ὁ δὲ Hume καθώρισεν ἔπειτα δῆθεν κατὰ τρόπον ἀναντίρρητον ὅτι φιλοσοφικὴ γνῶσις περὶ τοῦ κόσμου εἶναι ἀδύνατος, ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῆς γνωστικῆς δυνάμεως τοῦ ἀνθρώπου. Ἐπειτα δὲ ὁ Kant κατέδειξε διὰ τῆς θεωρίας του περὶ γνώσεως, ὅτι μόνον τὸ ἐκεῖθεν τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου εἶναι καὶ μένει ἄγνωστον εἰς τὸν ἄνθρωπον.

Φιλοσοφικὴ γνῶσις, μία γενικὴ ἄποψις περὶ τοῦ κόσμου μὲ ἐπιστημονικὸν κῦρος, ἐπιστημονικὴν ἀξίαν, δὲν εἶναι δυνατὸν λοιπὸν κατὰ ταῦτα νὰ ἐπιτευχθῆ. Λαμβάνω δὲ ὑπ' ὄψιν μόνον τὴν γνώμην τοῦ Kant (καὶ τοῦ Πρωταγόρα καὶ τοῦ Σωκράτους), διότι ἡ ἄλλη γνώμη ὅτι γενικῶς δὲν ὑπάρχει γνῶσις, βέβαια καὶ ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια, ἀνήκει εἰς τὴν γενικὴν θεωρίαν περὶ γνώσεως. Ὅσον ἀφορᾷ λοιπὸν τὸ δυνατὸν μιᾶς κοσμοθεωρίας, ἐννοεῖται πλέον, ὡς γνώσεως (ἐπιστημονικῆς) τοῦ ἐκεῖθεν τῆς πείρας, ἧτοι τοῦ διὰ τῶν αἰσθήσεων δεδομένου, καὶ ὄχι ὡς θρησκευτικῆς πίστεως καὶ ἄλλων παλαιῶν καὶ νεωτέρων φαντασιῶν (ἐκπονηθέντων φιλοσοφικῶν συστημάτων), ἔχω τὴν γνώμην ὅτι πρόκειται περὶ δύο διαφόρων προβλημάτων: πρέπει νὰ διακριθῆ γνῶσις ἐπιστημονικὴ καὶ βαθμὸς ἀντικειμενικὸς τοῦ κύρους τῆς ἀξίας τῆς γνώσεως αὐτῆς. Ὅτι γνῶσις ἐπιστημονικὴ δι' ἐρεῦνης, ἀλλὰ καὶ συμπερασματικῶς ἐπὶ τῆ βάσει φαινομένων καὶ γεγονότων τῆς πείρας εἶναι δυνατὴ, πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς ὁ τρόπος, κατὰ τὸν ὁποῖον ἐργάζονται ὅλαι αἱ ἐπιστῆμαι. Θὰ ἐξετάσω λοιπὸν πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ἐργασθῆ ἡ φιλοσοφία διὰ νὰ γίνῃ ἐπιστήμη. Θὰ ἐπανέλθω ἔπειτα εἰς τὸ ζήτημα τοῦ ἀντικειμενικοῦ κύρους, τῆς ἀξίας, τῆς γνώσεως αὐτῆς.

Πῶς εἶναι λοιπὸν δυνατὸν νὰ γίνῃ ἐπεξεργασία, νὰ γίνῃ ἐκπόνησις μιᾶς γενικῆς ἀπόψεως περὶ κόσμου (ἐμπεριεχομένως καὶ περὶ τοῦ βίου) ἐπιστημονικῶς, πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ κατα-

λήξῃ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα εἰς μίαν ἐπιστημονικὴν κοσμοθεωρίαν.

Α. Πρῶτα καθορίζω τὴν ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα αὐτὸ ἀρνητικῶς. Δὲν ἦτο ὁρθὸς ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖον εἰργάσθη ἡ φιλοσοφία πρὸ καὶ μετὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 19ου αἰῶνος, διὰ νὰ καταλήξῃ εἰς κοσμοθεωρίαν. Τὸ καταδεικνύω ἐδῶ δι' ὀλίγων ἐπὶ τῇ βάσει τῆς κριτικῆς μου τῶν φιλοσοφικῶν αὐτῶν συστημάτων εἰς τὸ πρῶτον μέρος τοῦ βιβλίου μου τούτου.

α) Ὁ τρόπος τῆς ἐργασίας εἰς τὴν φιλοσοφίαν πρὸ καὶ μετὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 19ου αἰῶνος εἶναι γενικῶς ὅμοιος: ἡ ἐκπόνησις τῆς κοσμοθεωρίας γίνεται κατ' ἀρέσκειαν τοῦ φιλοσοφοῦντος, αἱ διδασκαλῖαι, αἱ ἐκδοχαὶ αὐτοῦ δὲν εἶναι ἀναγκαῖαι οὔτε ἀπὸ ἐσωτερικοῦς λόγους τοῦ συστήματος, οὔτε δὲ καὶ ὡς πορίσματα εἰδικῶν ἐρευνῶν. Ἀδιάφορον ἐὰν ὁ φιλόσοφος ἀρχίζει μὲ τὴν μεταφυσικὴν καὶ καταλήγει εἰς τὰ εἰδικὰ προβλήματα (ὅπως συνέβαινεν εἰς τὴν φιλοσοφίαν πρὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 19ου αἰῶνος) ἢ, συνήθως φαινομενικῶς, ἀρχίζει μὲ εἰδικὰς ἐρεῦνας καὶ καταλήγει εἰς τὴν μεταφυσικὴν, πάντοτε ἔχει τὸ πρῶγμα ὁμοίως: ὁ φιλόσοφος δὲν ἐργάζεται εἰς καμμίαν περίπτωσιν σύμφωνα μὲ τὰς ἐρεῦνας του, οὔτε δὲ καὶ σύμφωνα πρὸς τοὺς προηγουμένους προσδιορισμούς του· ἔχει προλήψεις ἀπὸ τὰς ὁποίας ὁδηγεῖται (φέρεται καὶ ἄγεται).

Τὸ τοιοῦτον δὲν πρέπει νὰ φανῇ παράξενον. Εἶναι μὲν δυνατὸν νὰ νομίση κανεὶς ὅτι ὁ φιλόσοφος, ὁ ὁποῖος εἶναι, ἐννοεῖται, ἐξησκημένος εἰς τὸ νὰ διανοῆται (νὰ σκέπτεται), ἔπρεπε νὰ ἔχη ὁ ἴδιος τὴν συνείδησιν τῶν ἀσυνεπειῶν, εἰς τὰς ὁποίας περιπίπτει καὶ νὰ τὰς ἀποφεύγῃ· ἀλλὰ πρέπει κανεὶς νὰ ἐννοήσῃ ταυτοχρόνως, ὅτι τοιαῦτα ἀσυνέπειαι ἔχουν τὰς ρίζαυ των εἰς τὴν προσωπικότητα τοῦ φιλοσόφου, οὔτως ὥστε ὁ ἴδιος δὲν τὰς ἀντιλαμβάνεται, μολονότι ἀνακαλύπτει εὐκόλως τὰς ἀνακολουθίας τῶν ἄλλων φιλοσόφων καὶ μάλιστα ἀκριβῶς, διότι αἱ ἀσυνέπειαι αὐταὶ τῶν ἄλλων ἀντιβαίνουν εἰς τὴν φύσιν του. Ὁ Ἀριστοτέλης παρουσιάζει διὰ τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἐξαιρετικὸν παράδειγμα πρὸς δικαιολογίαν τῆς ἐξηγήσεώς μου ταύτης· ὁ Ἀριστοτέ-

λη ς, ἕνας ἀπὸ τοὺς κριτικωτάτους καὶ ἐπιστημονικωτάτους φιλοσόφους, χαρακτηρίζει π.χ. τοὺς πυθαγορείους σχεδὸν λέξιν πρὸς λέξιν σύμφωνα μὲ τὴν κριτικὴν, τὴν ὁποίαν ἐξέφρασα ἐγὼ περὶ αὐτῶν, λέγει: δὲν ζητοῦν νὰ εὑρουν τοὺς λόγους καὶ τὰς αἰτίας σύμφωνα πρὸς τὰ φαινόμενα, ἀλλὰ προσπαθοῦν νὰ προσαρμόσουν τὰ φαινόμενα εἰς τινὰ ἰδικὰ τῶν διανοήματα καὶ διδασκαλίας¹⁾, δυστυχῶς ὅμως δὲν ἀντελήφθη αὐτὸς ὁ Ἄ ρ ι σ τ ο τ ἔ λ η ς ὅτι καὶ ὁ ἴδιος, ὅπως κατέδειξα κρίνων τὰς γνώμας του, περιπίπτει εἰς τὸ αὐτὸ σφάλμα· τὸ δὲ ἴδιον σφάλμα εὐρίσκει κανεὶς ἀκριβῶς εἰς ὅλους τοὺς φιλοσόφους ἀνεξαιρέτως μέχρι σήμερον.

β) Πρέπει νὰ γίνῃ διάκρισις: ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους μερικοὶ ἐργάζονται οὕτως εἰπεῖν τολμηρῶς, ἐπειδὴ νομίζουν ὅτι ἡ γνωστικὴ δύναμις τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἔχει ὄρια, ἄλλοι θέτουν οὕτως εἰπεῖν εἰς ἑαυτοὺς γνωσεολογικά τινὰ δεσμά. Δὲν ἐπιτρέπεται ὅμως νὰ νομίση κανεὶς ὅτι οἱ πρῶτοι εἶναι ἀπερίσκεπτοι ἐφορητικοί, τολμηταί. Δὲν πρέπει νὰ δίδεται σημασία εἰς τὸ ὅτι ὁ Κ a n t ὠνόμασε ὅλους τοὺς ἄλλους φιλοσόφους δογματικοὺς ἢ σκεπτικούς, λέγων ὅτι αὐτοὶ παρεδέχθησαν ἢ ἠρνήθησαν τὸ δυνατόν τῆς γνώσεως χωρὶς πρὶν νὰ ἐρευνήσουν τὰς ἀρχὰς τῆς γνώσεως. Ἡ κρίσις αὕτη τοῦ Κ a n t εἶναι μόνον τότε δικαιολογημένη, εἰάν ἡ ἔκφρασις του «κριτικὴ τῶν ἀρχῶν τῆς γνώσεως» σχετισθῆ μὲ τὴν ἰδικὴν του διδασκαλίαν, ὅτι δηλαδὴ οἱ ὄροι (αἱ συνθῆκαι) τῆς γνώσεως (χῶρος, χρόνος καὶ αἱ κατηγορίαι) ὑπάρχουν (ἐν τῷ ἀνθρώπῳ) πρὸ πάσης πείρας (εἶναι a priori), ὅτι οἱ ὄροι αὐτοὶ τῆς γνώσεως εἶναι δυνατόν νὰ χρησιμοποιηθοῦν μόνον διὰ τὸ ὑλικὸν τῆς αἰσθήσεως, διὰ τὸ ὑλικὸν δυνατῆς πείρας καὶ ὅτι λοιπὸν δὲν ὑπάρχει ἐπιστήμη τῶν ἐκεῖθεν τῶν αἰσθήσεων, μεταφυσικὴ. Δὲν εἶναι ὅμως ἀνάγκη μία κριτικὴ τῶν ἀρχῶν τῆς γνώσεως νὰ καταλήξῃ εἰς τὰ ἴδια συμπεράσματα μὲ ἐκεῖνα τοῦ

1. Ἄ ρ ι σ τ ο τ ἔ λ ο υ ς Περὶ οὐραν. II 13 (οἱ Πυθαγόρειοι) «οὐ πρὸς τὰ φαινόμενα τοὺς λόγους καὶ τὰς αἰτίας ζητοῦντες, ἀλλὰ πρὸς τινὰς λόγους καὶ δόξας αὐτῶν τὰ φαινόμενα προσέλκοντες καὶ πειρώμενοι συγκοσμεῖν».

Κ a n t, εἶναι ἀδιάφορον εἰς ποῖα συμπεράσματα καταλήγει ἡ ἔρευνα τῆς γνώσεως, ἀρκεῖ μόνον ὅτι γίνεται τοιαύτη ἔρευνα καὶ εἶναι ὀρθὰ τὰ πορίσματά της. Τίς θὰ θελήσῃ νὰ συμφωνήσῃ μὲ τὸν Κ a n t ὅτι π.χ. ὁ Ἀριστοτέλης ἢ ὁ Descartes καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν φιλοσόφων πρὸ τοῦ Κ a n t (ἀναφέρω ἀκόμη ἐξαιρετικῶς τὸν H u m e καὶ τὸν L o c k e) δὲν ἐπελήφθησαν γνωσεολογικῶν ἐρευνῶν πρὸ πάσης φιλοσοφίας; Δηλαδή: εἶναι δυνατόν ἢ μία ἢ ἡ ἄλλη θεωρία τῆς γνώσεως νὰ εἶναι ἐσφαλμένη· ἀλλὰ ἐφ' ὅσον ὁ φιλόσοφος ἐπελήφθη γνωσεολογικῶν ἐρευνῶν, δὲν εἶναι ἀκριβῶς «ἄκριτος» οὔτε «δογματικός» οὔτε «σκεπτικός» εἰς τὴν σημασίαν τῶν ἐννοιῶν τούτων παρὰ τῷ Κ a n t. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ Πλάτων π.χ., τὸν ὁποῖον θὰ ὀνομάσωμεν κατὰ τὸν Κ a n t δογματικόν, ἐρευνῶν τὴν γνῶσιν, τὴν κατασκευάζει (τὴν συναρμολογεῖ) μᾶλλον κατὰ τὰς ἀνάγκας του· ἀλλὰ τὸ αὐτὸ συμβαίνει ὄχι ὀλιγώτερον καὶ παρὰ τῷ Κ a n t, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ὁμολογίαν περιορίζει τὴν γνῶσιν διὰ νὰ δώσῃ χῶρον εἰς τὴν πίστιν καὶ ἐφευρίσκει τὴν ἀθεμελίωτον καὶ ἄνευ νοήματος διδασκαλίαν του περὶ τοῦ πρὸ πάσης πείρας ὑπάρχοντος εἰς τὸν νοῦν τοῦ ἀνθρώπου (τὸ a p r i o r i).

Ἡ ἀλήθεια λοιπὸν ἔχει ὡς ἐξῆς: ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐπεξεργασίαν τῆς φιλοσοφίας ὑπάρχει μόνον μία διαφορὰ μεταξὺ τῶν φιλοσόφων, ἡ ἐξῆς: Οἱ μὲν ἐξ αὐτῶν κατασκευάζουν μίαν θεωρίαν τῆς γνώσεως εὐνοϊκὴν διὰ τὸ σύστημά των τῆς φιλοσοφίας, τὸ ὁποῖον (τουλάχιστον κατὰ διάνοιαν) εἶχε κατασκευασθῆ ἔκ τῶν προτέρων· ἄλλοι ἀπέχουν τῆς ἐπεξεργασίας ἐνὸς συστήματος (κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον) καὶ κατασκευάζουν (ἤτοι λογικῶς ἐκ τῶν ὑστέρων) μίαν θεωρίαν τῆς γνώσεως, ἡ ὁποία ἀποδεικνύει τὸ ἀδύνατον ἐνὸς φιλοσοφικοῦ συστήματος. Δηλαδή: πᾶσα φιλοσοφία, ἡ ὁποία παρουσιάζεται εἰς τὴν ἱστορίαν, ἄνευ οὐδεμιᾶς ἐξαιρέσεως, εἶναι κατασκευασμένη κατὰ πόθους, κατὰ ἀνάγκας· πραγματικὸς κριτικὸς δὲν ὑπῆρξεν οὐδεὶς τῶν φιλοσόφων. Ἴσως δὲ εἶναι

καὶ ἀδύνατον τὸ τοιοῦτον θὰ ἐπανέλθω εἰς τὸ τέλος τοῦ βιβλίου μου εἰς τὸ ζήτημα αὐτό.

γ) Πρέπει νὰ γίνῃ διάκρισις μεταξὺ φιλοσοφικῶν συστημάτων, τὰ ὅποια κατασκευάζονται κατὰ τρόπον ὀρθολογιστικόν (rationalismus, ἢ διὰ διανοήσεως ἐκ τοῦ πνεύματος παραγωγή), καὶ φιλοσοφικῶν συστημάτων, τὰ ὅποια κατασκευάζονται κατὰ τρόπον «ἐμπειρικόν». Δηλαδή: τὰ πρῶτα, τὰ ὀρθολογιστικὰ συστήματα, ἔχουν ὡς βάσιν τὴν ἐκδοχὴν, ὅτι ὁ νοῦς (τὸ λογικόν) τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ πηγὴ πρώτων ἀληθειῶν (ιδεῶν), ὅτι ἡ καθαρὰ διανόησις (ἢτοι ἡ μὴ εἰς τὴν ἐμπειρίαν προσηρημένη διανόησις) παράγει ἀληθείας. Τὰ δεύτερα, τὰ ἐμπειρικά συστήματα, ἔχουν ὡς προϋπόθεσιν, ὅτι δὲν ὑπάρχει ἄλλη δυνατότης γνώσεως πλὴν τῆς πείρας, τῆς ἐμπειρίας. Ποῖα ἀπὸ τὰ δύο συστήματα ἔχει δίκαιον δὲν εἶναι δυνατόν νὰ καθορισθῇ ἐδῶ· εἶναι τὸ θέμα τῆς γνωσεολογίας. Ἐὰν θεωρηθῇ λοιπὸν ἐδῶ, ἐὰν θέλει κανεὶς, ὡς προκατάληψίς μου κατὰ τοῦ ὀρθολογισμοῦ ὅτι ἐπιθυμῶ νὰ ὁμιλήσω μόνον περὶ τῆς ἐμπειρίας εἰς τὴν μέχρη τοῦδε φιλοσοφίαν.

Λέγω λοιπόν: ὅτι οἱ φιλόσοφοι, οἱ νομίζοντες ὅτι ἐπεξεργάσθησαν τὸ σύστημά των κατὰ τρόπον ἐμπειρικόν, πράγματι οὐδέποτε εἰργάσθησαν κατὰ τοιοῦτον τρόπον. Αὐτὸ καταφαίνεται σαφῶς εἰς τὸ σύστημα τοῦ H a r t m a n n (Ἄρτμανν), σύστημα νεωτέρας ἐποχῆς· τὸ ἔδειξα ἤδη· ἀλλὰ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἔχη τὸ πρᾶγμα καὶ ἄλλως, διότι ἐπεξεργάζεται ἀκριβῶς τὴν προϋπόθεσιν τοῦ S c h o p e n h a u e r (Σχόπεν-αύερ), κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ θέλησις εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ κόσμου: ὀνομάζει τὴν ἀρχικὴν ἐνότητα τῆς θελήσεως μετὰ τῆς παραστάσεως τὸ «ἀσυνείδητον» καὶ δανείζεται μόνον ἐκ τῶν ὑστέρων ἀπὸ τὴν φυσιοδιφίαν καὶ τὴν ψυχολογίαν ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν πρόθεσίν του (πρὸ πάντων π.χ. τὸ ὅτι ὑπάρχει ἐν τῇ φύσει ἀσυνείδητος ἀλλὰ σκόπιμος ἐνέργεια, δρᾶσις). Τὸ σπουδαιότερον ὅμως παράδειγμα εἶναι ἐδῶ πάντως ὁ W. W u n d t· αὐτὸς καταλήγει εἰς τὴν ψυχολογίαν του εἰς τὴν ἐκδοχὴν, ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐπαναχθῇ ἡ «αἴσθησις» εἰς τὸν «ἐρεθισμὸν» (ἐκείνη νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀποτέλεσμα τούτου), λέγει λοιπὸν ὅτι τὰ δύο

συμβάντα (αἴσθησις - ἐρεθισμός) πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς παράλληλα συμβάντα· μολαταῦτα κατασκευάζει τὸ φιλοσοφικόν του σύστημα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐκδοχῆς ὅτι ἡ ἀρχὴ τοῦ κόσμου εἶναι ἄτομα θελήσεων (μονάδες θελήσεων)· ὥστε δὲν ἐργάζεται ἐμπειρικῶς, μολονότι ὄχι ὀρθολογιστικῶς· θὰ εἰργάζετο ἐμπειρικῶς, ἐὰν ἐπεξεργάζετο τὴν δυαδικὴν ἀποψιν τῆς ψυχολογίας του εἰς σύστημα δυαδικῆς ἀπόψεως (συνιστάμενον ἀκριβῶς ἐκ θελήσεων καὶ ἐρεθισμῶν, ἦτοι ὕλης· λέγω δ' ἐκ θελήσεων, διότι κατ' αὐτὸν ἡ αἴσθησις, τὸ στοιχεῖον τοῦτο τῆς παραστάσεως, εἶναι φαινόμενον ψυχικῆς ἐνεργητικότητος)· λέγει μὲν ὁ W u n d t ὅτι καὶ ἡ αἰτία τοῦ πάθους (λοιπὸν ὁ ἐρεθισμός, ἢ ἡ πηγὴ του) εἶναι ἐνεργητικότης, δηλαδὴ θέλησις, καὶ καταλήγει δῆθεν ἕνεκα τούτου εἰς τὴν ἐκδοχὴν του ὅτι αἴσθησις ὡς φαινόμενον θελήσεως καὶ ἐρεθισμὸς ὡς ἐξερχόμενος, παραγόμενος πάλιν ἐκ θελήσεως, ἀποτελοῦν ἀρχικῶς ἐνότητα· ἀλλὰ τότε εἶναι ἀκατάληπτον διὰ ποίους λόγους ὁ ἐρεθισμός καὶ ἡ αἴσθησις δὲν συνδέονται καὶ ψυχολογικῶς ὡς αἰτία καὶ αἰτιατόν, ἀφοῦ κατὰ τελευταῖον λόγον ἔχουν τὴν αὐτὴν φύσιν. Συντόμως: ὁ W u n d t δὲν ἐχρησιμοποίησεν εἰς τὸ φιλοσοφικόν του σύστημα τὴν ἐμπειρικὴν του βάσιν, τὴν ὁποίαν εὗρεν εἰς τὴν ψυχολογίαν του. Συνεπέστερα εἰργάσθη ὁ F e c h n e r, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς δὲν εἰργάσθη κυρίως ἐμπειρικῶς εἰς τὸ σύστημά του· εἶναι μὲν δυνατόν νὰ θεωρηθῇ τὸ σύστημά του, εἰς τὸ ὁποῖον συρρέουν αἱ εἰδικαὶ του ἔρευναι, ὡς συνεπῶς διανοηθὲν (δὲν λαμβάνω ἐνταῦθα ὑπ' ὄψιν μερικότητα), ἀλλὰ αὐταὶ αἱ εἰδικαὶ του ἔρευναι περὶ φυτῶν καὶ ζώων καὶ περὶ τῆς γῆς κτλ. εἶναι μᾶλλον κατασκευαὶ (ἔχουν, λέγει, συνείδησιν). Τὸ αὐτὸ δὲ ἰσχύει καὶ κατὰ τοῦ δόγματος τοῦ D r i e s c h περὶ ὀλότητος καὶ ἐντελεχείας καὶ κατὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ R e i n k e καὶ τῶν βιαρχικῶν περὶ μιᾶς πνευματικῆς ἀρχῆς τῆς ζωῆς· ἀφοῦ ἡ ζῶσα οὐσία δὲν εἶναι ἀκόμη ἀρκετὰ γνωστὴ καὶ ἐπιτρέπει παντὸς εἴδους ἐξηγήσεις. Ἄς ληφθῇ δὲ καὶ ὁ O s t w a l d ὑπ' ὄψιν, ὁ χημικός· ἐξηγεῖ τὸν κόσμον ὡς μεταμορφώσεις τῆς ἐνεργείας καὶ μάλιστα σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴν (τὸν νόμον) τῆς οἰκονομίας τῆς ἐνεργείας· δὲν ἀντιλαμβάνεται ὁμως ἢ δὲν θέλει ἀπλῶς ν' ἀναγνωρίσῃ ὅτι

ἡ οἰκονομία τῆς ἐνεργείας προϋποθέτει νοῦν δίδοντα κατεύθυν-
σιν, νοῦν διευθύνοντα.

Πλὴν τούτου οἱ ἐμπειρικοὶ φιλόσοφοι δὲν ἀκολουθοῦν καὶ τὴν ἐπιτετραμμένην ἔγνοιαν περὶ τῆς περιοχῆς τῆς ἐμπειρίας ὡς βάσεως τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος. Ἀφήνω κατὰ μέρος τοὺς πρὶν φιλοσόφους, οἱ ὅποιοι ἐξήγουν τὰ προβλήματα θεός, θρησκεία, ἠθική, ἱστορική ἐξέλιξις τῆς ἀνθρωπότητος (τῶν λαῶν) κτλ. ἐπὶ τῇ βάσει τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἄνευ προηγουμένης ἀντικειμενικῆς κατανοήσεως αὐτῶν. Ἀλλὰ ἡ κατάστασις αὕτη δὲν ἠλλαξεν εἰς τὴν φιλοσοφίαν μετὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 19ου αἰῶνος, μολονότι τείνει δῆθεν πρὸς ἀντικειμενικότητα. Εἶναι ἀκριβῶς σφάλμα ὅτι αὕτη χρησιμοποιεῖ μόνον τὴν ψυχολογίαν ἢ μόνον τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας ἢ μόνον καὶ τὰς δύο ὡς θεμέλια τῆς φιλοσοφίας. Δηλαδή οἱ ἐμπειρικοὶ φιλόσοφοι μετὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 19ου αἰῶνος δὲν κατενόησαν καλῶς, ὀρθῶς, τὴν ἰδίαν αὐτῶν τάσιν: ὑπάρχει μία ἀπλῆ ἀλήθεια ὅτι δηλαδή ὁ ἄνθρωπος ἔχει θρησκείαν, ὅτι αὐτὸς διακρίνει μεταξὺ καλοῦ καὶ κακοῦ, ὅτι αὐτὸς ζῆ εἰς κοινωνίας καὶ ὀμιλεῖ περὶ δικαίου καὶ ἀδίκου κτλ. κτλ. καθ' ὅλας δὲ τὰς περιπτώσεις ταύτας πρόκειται περὶ μιᾶς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητος, περὶ ἑνὸς γεγονότος, ἡ δὲ πραγματικότης αὕτη δὲν εἶναι ὀλιγώτερον πραγματικότης τῆς πραγματικότητος τῶν ὑλικῶν καὶ βιολογικῶν φαινομένων, ὥστε πρέπει ἐκάστη αὐτῶν νὰ ἐρευνηθῆ καὶ κατανοηθῆ αὕτη καθ' ἑαυτήν. Τὴν ἀπλῆν λοιπὸν αὐτὴν ἀλήθειαν δὲν ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν κανεὶς ἀπὸ τοὺς ἐμπειρικοὺς τούτους φιλοσόφους. Ἀπὸ τοὺς παλαιοὺς φιλοσόφους μόνος ὁ Ἀριστοτέλης, ἀπὸ δὲ τοὺς συγχρόνους φιλοσόφους μόνος ὁ W. W i n d t καὶ ὁ S p e n c e r θ' ἀπετέλουν σύμφωνα πρὸς τὴν πρόθεσιν τῶν μίαν ἐξαίρεσιν· ἀλλ' ὁ μὲν πρῶτος ἔνεκα τῆς πενιχρότητος τῆς ἐπιστημονικότητος τῆς ἐποχῆς του, εἰ δὲ δύο ἄλλοι ἔνεκα τῆς προλήψεώς των, ὅτι πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς βάσεις τῆς φιλοσοφίας καὶ αἱ ἀνάγκαι καὶ οἱ πόθοι τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας, κανεὶς ἐξ αὐτῶν δὲν κατώρθωσε νὰ ἐφαρμόσῃ τὴν ἐμπειρίαν ὀρθῶς καὶ παντοειδῶς καὶ νὰ καταλήξῃ εἰς μίαν φιλοσοφίαν μὲ ἐπιστημονικὴν ἀξίαν.